

Osvícenství

Ladislav Hejdánek

Related preparatory texts:

[Osvícenství \[příprava\]](#)

k dokumentu existují tyto přípravné texty:

[Osvícenství \[příprava\]](#)

◆ rozhovor, česky, vznik: 26. 10. 1995

◆ interview, Czech, origin: 26. 10. 1995

Osvícenství [1995]

[strojový, neredigovaný přepis – model Gemini 3 flash – únor 2026]

--- (000-693-548_DF33532_cleaned.flac) ---

Jiný hlas: V dalším dílu naší malé encyklopedie evropanství se budeme zabývat jednou velice významnou etapou evropské civilizace a evropského myšlení. Po reformaci, protireformaci a po renesanci, kterou jsme se zabývali v minulých dílech, přichází na řadu osvícenství a jeho stíny. Osvícenství není jenom samé světlo, ale jsou tu také nějaké stíny. Mým hostem dnes večer je profesor Ladislav Hejdánek. Dobrý večer, pane profesore.

Hejdánek: Dobrý večer.

Jiný hlas: Pane profesore, mohl byste se pokusit o vyjasnění kořenů, ze kterých to osvícenství vlastně najednou v Evropě vyrostlo? Odkud se vzalo?

Hejdánek: Já myslím, že osvícenství je nejvíc ze všeho protestem. To je jakási taky negativní stránka osvícenství, že tam té pozitivní práce bylo málo. Těch protestujících bylo mnoho a rozptylovalo se to do takových drobností, že máme dojem dneska, že to bylo cosi mělkého, nehlubokého a tak dál. Na druhé straně ten protest byl něčím vyprovokován a my musíme vědět, proč tolik lidí bylo nakloněno protestovat, i když se samozřejmě někteří také pokoušeli o něco pozitivního. Ale bylo toho málo a nebylo to velké. Já myslím, že do jisté míry to souvisí s tím, že konec středověku se strašně protahoval a že mu bylo potřeba učinit konec. To dělala na jedné straně renesance, na druhé straně to dělala také reformace, ale ani jedno, ani druhé dost neuspělo. A částečný úspěch vždycky působí jako když se člověk trochu nají, tak dostane větší hlad.

Jiný hlas: Mám tomu rozumět tak, pane profesore, že protest tedy vycházel z řad protestantů, už jste zmínil tu reformaci a protestování uvnitř církve, a potom jste zmínil taky ten konec středověku. To bych tam mohl možná trochu objasnit, co míníte tím, že se to táhlo.

Hejdánek: Závěr druhé fáze středověku, to je z toho vrcholu, byla jakási roztříštěnost, která se uměle překonávala dogmatickou, tvrdou linií, hlavně tomášovskou. Středověk tou velikou vášní logicky přesně vymezovat připravil skvělou půdu pro vědu, ale ta věda se cítila stále jako v poutech, nemohla dělat všechno. Takže skutečně byl to nešťastný vývoj, že církev nebo křesťané bránili něčemu, co stejně muselo dříve nebo později přijít. Možná, že by všechno vypadalo jinak, kdyby byli bývali křesťané a teologové, kdyby šli vepředu. Protože bránili, tak budili protest. Koneckonců víme třeba z reformace, že první předreformační a prvoreformační hnutí nebyla ostře proti církvi nebo protikatolická, že nebyla heretická v pravém slova smyslu, že to bylo úsilí o nápravu. Jenomže náprava se samozřejmě děje někdy nebo je přehnaná, takže to vybudilo zase tvrdé setrvávání u těch starých.

Jiný hlas: Ano, to jsme tu dokonce měli, že vlastně první hnutí, taková o oproštění se církve od bohatství, od moci, to jsou už vlastně valdenští a je to i v hnutí katarů a všech těchto hnutí, nakonec to vplulo i do husitství. To bylo původně hnutí o obnovu církve zevnitř. Některá ta hnutí skutečně také do církve vplynula, jako třeba františkánství, které není ve svých kořenech příliš daleko těmhle hnutím. Jiná šla hodně dál a pak se dostala do konfliktu s mocí. Ale to asi jinak nešlo, to nebylo možno očekávat odjinud než zevnitř církve, která v té době ovládala Evropu jako celek.

Hejdánek: V zásadě bylo možné, aby se nějaký ten reformní proud uplatnil hlavně v církvi, a potom tedy by mohli být zatlačováni jako *outsideri* právě ti, kteří lpěli na nějakých starých kopytech. V zásadě tohle je vždycky otevřené a v dějinách křesťanství mnohokrát na koncilech došlo k tomu, že právě ti pokrokovější, takřikajíc ti otevřenější, vítězili. To nebylo vždycky tak, že koncil byl dogmatictější než ti nejdogmatictější. Takže to byl jistý omyl a já si myslím, že tohle je začátek, že potom přišla ta hnutí protestní. Renesance protestovala proti Aristotelovi, ačkoli chtěla navázat na Řeky. A ten Aristoteles jí byl protivný pouze proto, že byl zpracován do velké stavby myšlenkové, teologické a filosofické. Bylo to neporozumění, poněvadž Aristoteles je vlastně nám dnešním lidem daleko bližší než ostatní právě tím důrazem na pohyb a tak dál, i když to bylo proto, že měl filosofické potíže. Ten návrat k Platonovi, já myslím, že se to mohlo odehrát i obráceně, že to bylo odvrácení od Platona a návrat k Aristotelovi. V podstatě šlo o to něco změnit. A já si

myslím, že právě to, že se nepodařilo toho mnoho změnit... Například protestanti se dopustili té vážné chyby, že se orientovali jenom na staré formulace teologické a že nechali stranou zájem o filosofii, o rozum. V katolicismu rozum má několik hladin, ale má pevné místo, pevnou funkci. Protože se mnoho věcí nepodařilo, tak přišlo osvícenství. To už se něco podařilo, různí polointelektuálové nebo polovzdělanci, ne ti úplně nejlepší vzdělanci, dostali chuť ještě něco dobojovat a to potom způsobilo atmosféru, která ovšem byla velice efektivní. Nedá se takřka srovnat ani renesance, ani reformace se nedá srovnat s tím obrovským vlivem právě osvícenství na naši dobu. My si nedovedeme představit dneska svět, v jakém žijeme, bez osvícenství, ačkoli kritizujeme osvícenství, že je povrchní a tak dál. Jiný hlas: Teď by bylo možná dobré, kdybyste mohl poukázat na některých konkrétnějších příkladech, třeba na osobách, kde se tedy to osvícenství skutečně rodí. Protože renesanci jsme tu měli, o reformaci jsme mluvili také dlouze, ono je to proud, který se poznenáhlu prosazuje, ale kde byste vy viděl dejme tomu výrazné projevy osvícenství, ať už teď mluvíme o naší oblasti, to znamená o střední Evropě, německém prostoru a našem, anebo o Francii nebo o Anglii. Kde byste viděl takové ty rozjezdové katapulty, odkud se to rozjíždí?

Hejdánek: Já si myslím, že vše se rozhodovalo ještě před osvícenstvím, zejména ve Francii a v Anglii, a že třeba pro Německo je charakteristické, že tam osvícenství přišlo mnohem později. A ty základní myšlenky jsou obsaženy ve Francii u Descarta už, a to není ještě osvícenec. A v Anglii u Locka a Huma. Ani Huma nemůžeme považovat za osvícence, i když patřil do té doby, ale není to typický osvícenec. Po mém soudu ty základy byly založeny ještě předtím a pak se s nimi jenom pracovalo. To už nebyla tvůrčí myšlenková činnost. A ta myšlenka, proč se tomu říká osvícenství... Ta myšlenka je jistě velmi stará, že světlo je důležitější než tma. Že tma vlastně není... My to máme v jazyce dokonce, že svět je osvětlená scéna, to, co je ve tmě, to ještě není svět vůbec. Tedy myšlenka světla, ta metafora světla a tak dál se velice hodila, protože to bylo právě to bojovné, to protestující, protože to, co předcházelo, se považovalo za temnotu. To byla chyba sice, ale byla to účinná chyba, která svět pronikavě změnila.

Jiný hlas: U nás v českých zemích tehdy vlastně součástí rakousko-uherské monarchie, nebo nejdříve jenom rakouské, té habsburské monarchie, má ten výraz, aspoň u katolíků – vy jste odchovanec spíše reformačního křesťanství a my katolíci – pro nás *josefinismus*, osvícenství, to zní tak trochu agresivně vůči církvi. Opravdu protest, ale takový už mocenský, zdá se nám, že nám tam bylo ublíženo.

Hejdánek: No tak samozřejmě protestanti to vidí jinak a na Josefa II. vzpomínají docela dobře, protože teprve za Josefa se mohli protestanté prohlásit jako protestanté. I když to mělo také své meze. A mě trochu štvalo, že před nějakým časem, když bylo výročí tolerance, tak že všichni protestanti, co tady jsou, tak prostě na to vzpomínali se slzami v očích: No, to byla taková částečná tolerance. Tady u nás byli hlavně husiti a členové Jednoty a oni nesměli se prohlásit za tohle, oni museli být buď luteráni nebo kalvinisti. No, prostě to byla taková velmi polovičatá svoboda, polovičatá tolerance. No ale toleranční sbor, to je toleranční sbor, to už má tradici a považuje se to za velmi dobré, že udělal Josef těmi reformami mnoho dobrého, ale také mnoho zbytečného. No, to samozřejmě historici by to věděli lépe, to si nebudeme nalhávat, že tomu tak nebylo.

Jiný hlas: Samozřejmě, pořád mluvíme zatím o křesťanství. Kde byli pro společnost? To myslím, že je sice snadné na to poukázat, ale bylo by přece jenom dobré říci, co znamenalo osvícenství pro celou společnost, nejenom naši, ale evropskou. Jakým způsobem se projevilo osvícenství ve společnosti, ve vědách a v rozvoji třeba obchodu a vůbec společnosti.

Hejdánek: Ano, tam ta nejdůležitější věc byla, že světlo se hledalo v rozumu. Že tedy světlo rozumu je přesně to, co nám ukáže věci, jak jsou a můžeme na to spolehnout. Ta důvěra v rozum, ta byla někdy až trochu přehnaná, ale v té době asi to jinak nešlo, musela být přehnaná. To byl právě ten nutný protest proti té ustavičné snaze nějak přiškrtnout ten rozum a podobně. Šlo o spoléhání na světlo rozumu. Šlo o odpor proti svazování vědeckého bádání, že ještě to doznívalo, ty procesy, to se pamatovalo, připomínalo se to, tím se jítřila duše lidí. A myslím, že to nejdůležitější, co z toho vyplývalo, byla kritika a kritičnost. Mně se zdá, že tedy v tom asi nejvíc navazuje dnešní doba na osvícenství, že se prosadila mimořádným

způsobem kritičnost. Někdy samozřejmě až chybně a tak dál, ale to patří ke kritice. A myslím, že nejkrásnější doklad pozitivnosti, což nevylučuje ty negativní stránky, pozitivnosti osvícenství je, že vlastně osvícenství vyvrcholilo v kritice sebe samého. To jest v Kantovi. Kant je poslední osvícenec, který zároveň neobyčejně důkladně ukazuje meze rozumu a meze osvícenství. Takže až takovým způsobem, že já mu nevěřím.

Jiný hlas: Jemu nevěříte dokonce. To byl filosof, kterým jste se hodně zabýval během svých studií. Ale teď bych rád navázal na to, co jste řekl na začátku, že totiž zdůraznilo osvícenství rozum a tím si myslím já, že tedy dalo také zelenou nejen teoretické vědě a výzkumu, ale také konkrétnímu uplatňování té... to znamená právě tomu rozvoji například technologickému, průmyslu a tak dál. A myslím si, že jsme už tady jednou velice pěkně ukázali na to, že dokud ta věda byla spojena s teologií a měla se zodpovídat církvi, dokud i Galileo pořád argumentoval Biblí a všichni se museli kolem té Bible nějak točit, tak samozřejmě určité věci nebyly možné. A teď najednou tady je určité osvobození a ta věda najednou vytváří předpoklady pro to, co bychom snad mohli pomalu už nazvat modernou. Nemyslíte, že to je začátek jakýsi takový předběžný už?

Hejdánek: Začátky asi ano. Jinak ta moderna, po mém soudu, každý to chápe jinak, a je to takové bezobsažné slovo, jako vůbec starověk, středověk, novověk, to jsou slova bez obsahu. Ale myslím, že je nejlépe držet to, že moderna začíná tam, kde začíná se prosazovat *nihilismus*. To je definice Nietzscheova, a tedy modernita a *nihilismus* patří k sobě.

Jiný hlas: Takže osvícenský rozum zatím, to ještě není *nihilismus*. Otevírá brány tedy výzkumu a uplatňování výzkumu ve společnosti a to je tedy rozvoj průmyslu, věd...

Hejdánek: ...a nesmíme zapomenout také na třeba na kritiku uměleckou, estetickou. Těch děl kritických bylo ohromné množství. Čili ono to... ten *kriticismus* opravdu zasahoval celou společnost, jak po politické stránce, tak po myšlenkové stránce vědy, ale také umění. Tak ten *kriticismus* je asi to nejpozitivnější, co s sebou osvícenci přinesli.

Jiný hlas: Teď je tu ještě jeden takový bod, totiž vztah osvícenců k Bibli, k tradici křesťanské, k způsobu, jakým se formuluje a jakým se praktikuje vztah člověka k Bohu. Myslíte si, že ti osvícenci byli takoví neznabozi opravdu, a nebo že to dělali opravdu stručně, nebo že to byli spíš jenom takoví racionalisti? Trošku, říkám.

Hejdánek: Už jak jsem řekl, že to ještě není *nihilismus*, nebyli to neznabozi, ale měli daleko ke křesťanství. Tomu, jak dnes tomu rozumíme. To jest z toho křesťanství zbyl takový religiózní nářek, ale zbožnost to nebyla. Byla to spíš taková *deistická* nějaká móda. Každý si nějak představoval něco nad námi, ještě dodnes nám to... Je něco mezi nebem a zemí a tak dál. To není křesťanství. Po této stránce to také patří k té nehlubokosti, k té mělkosti osvícenců. Jinak oni nebyli proti náboženství. Třeba tak prostoreký muž jako Voltaire se vyjádřil s takovou ironií až cynismem, že je rád, že jeho krejčí věří v Boha, aspoň ho tolik neokrádá. Že tedy oni tu společenskou užitečnost toho náboženství uznávali, ne pro sebe, pro ten lid, kterej je ještě hloupej a tak dál, ještě neosvícenej, no tak to ano. Nicméně k osvícenství také patří vymyšlení nějaké té absolutní bytosti. V *sans-culottovské* revoluci to fungovalo, to už Rousseau začal. Myslím, že tohleto všechno to patří k tomu, to každá doba má své takové směšné momenty.

Jiný hlas: Vám to osvícenství připadá tedy spíše pozitivní, aspoň tak jsem to já interpretoval. Nemáte i vy strach, že situace, ve které už i ti krejčí budou osvícení a už budou i krásť? Nebojíte se, že to osvícenství sebe samo nějak popře tímto způsobem?

Hejdánek: Já se toho vůbec nebojím. Já si myslím, že historie ukázala, že to osvícenství vlastně vyvolalo zároveň zase reakci proti sobě. To bylo v protestantismu, to byl *pietismus*, a v katolicismu to byl jiný typ zbožnosti, která navazovala na baroko. Samozřejmě tam, kde to osvícenství působilo velice tvrdě, tak tam došlo k velkým posunům, ale také proto, že tam předtím došlo ke zpoždění ve vývoji. Třeba u nás osvícenství mělo daleko takové pozitivnější rysy než třeba ve Francii. Já mám neobyčejně rád třeba takového Dobrovského, že? To je osvícenec *kat' exochén*. A je to člověk velmi sympatický, udělal ohromnou práci, že? Já myslím, že jeho podezírat z nějakých takových mělkostí a tak dál, že není na

místě. To jsou také takovíto osvícenci byli.

Jiný hlas: Myslíte si, že mu to bylo umožněno tím, že byl zakázán jezuitský řád, k němuž se původně přihlásil, a tím byl osvobozen od tlaku? Nebo si to nemyslíte takhle?

Hejdánek: Je to možné. Být členem jezuitského řádu není jednoduché, dokonce ještě ve 20. století, jak jsme viděli na Teilhardu de Chardin.

Jiný hlas: To jsme tedy u takového prvního zhodnocení osvícenství. Co si myslíte o současné tendenci takové znevažovat osvícenství? Ten vývoj technologie a techniky a toho průmyslu došel tak daleko, že nám teď najednou nahání strach a objevují se takové tendence velice silné v společnosti především západní, které se stavějí velice rozhodně proti rozumu a jeho schopnostem a začínají o něm mít pomalu takový názor jako ten temný středověk.

Hejdánek: No, je to tak, že proti rozumu se zmáhá opět jakási vlna, ale já se nedomnívám, že to je nějak dlouhodobé. Po mém soudu se ukázalo jasně, i když dneska už nejsme ti nadšenci osvícenství, ukázalo se, že opravit chyby rozumu dokáže jenom rozum sám. Prostě není žádná instance, která by mohla právem a také efektivně, úspěšně opravovat chyby rozumu. Je to rozum sám, který musí sám sebe korigovat. A to právě začal dělat Kant a na to navazovali další. Někteří nebyli tak kritičtí, třeba už Hegel byl, zejména v prvním rozmachu ještě takových mladších let, byl velmi zpupný. To prostě jemu nedošlo to osvícenství tolik jako Kantovi, právě také proto, že byl proti Kantovi, kritizoval Kanta a tak dál. Ale přesto myslím, že ta střídavost prospěje rozumu. Že rozum není potřeba krmit nějakým nadšením, nějakým *entuziasmem*. Že je něco velmi pozitivního v rozumu samém, zejména když sám sebe kontroluje.

Jiný hlas: Takže vy byste se nebál dalšího vývoje, ačkoliv jsou dneska skupiny lidí, které se domnívají, že konec světa se blíží, protože ekologická katastrofa, protože přelidnění, protože AIDS, protože já nevím co všechno. Vy si myslíte, že on ten lidský rozum to nějak nakonec všechno zvládne?

Hejdánek: Takhle příliš optimisticky bych to neformuloval. Zvládnout by to mohl. To záleží na lidech, budou-li správně užívat rozum. Ty chyby, kterých se rozum dopustil a které dneska mají ty takřka katastrofální důsledky, ty chyby je možno napravit jediné, když lépe rozumíme, jaké chyby jsme udělali. Odvrátit se od toho a teď říci, že už nepotřebujeme vědy, nepotřebujeme analýzy, že je jenom potřeba plnit nějaké příkazy, nějaký nový styl života, tak to by byla ta pravá katastrofa.

Jiný hlas: To bych já osobně také nezastával tento názor, že bychom se měli od toho rozumu odvrátit. Ale nemyslíte si, že by tam měla vstoupit do hry dimenze, kterou bych nazval velice zjednodušeně etickou? Že jediné člověk, který ten rozum užívá s vědomím odpovědnosti, s vědomím toho, že není posledním slovem stvoření nebo existence, že prostě má jakousi odpovědnost, jak říká Václav Havel, vůči *transcendentnu*, nemyslíte si, že tohle je nezbytná součást toho, aby ten rozum byl používán správně?

Hejdánek: Nepochybně, ale to patří k tomu rozumu samotnému. Vždyť to je nerozumné si tohle neuvědomit. To je to, kdy rozum nahlédá své meze, protože byl příliš jednostranný. On musí rozumět také třeba vztahům mezi lidmi. To není otázka jenom konstruování nějakých přístrojů a nějakých nových zbraní a továren a tak dál. I také vztahy mezi lidmi, tomu také je třeba rozumět. Vždyť to slovo samo, zejména v češtině, rozum znamená rozumět, porozumět, chápat. To tam patří.

Jiný hlas: Takže pro vás i do křesťanství vlastně ten rozum patří víc, než tam doposud je, protože tam se argumentuje často jenom tou etickou dimenzí, apeluje se na individuální *étos* člověka, a máte pocit, že by se mohl víc pustit ke slovu ten rozum také?

Hejdánek: Ano, já si myslím, že rozhodně ano, a dokonce to je dobře biblicky založeno, protože už ve Starém zákoně, tam je stavěno moudrost Hospodinova a moudrost vlastní. Na rozumnost svou pak nespolehej. Svou, ne na rozumnost vůbec. Prostě na tu pravou rozumnost musíme všichni spoléhat, ale ne na svou, to jest tu omezenou, zkrácenou rozumnost.

Emanuel Rádl v *Dějínách filosofie* pozoruhodně vyváženě hodnotí osvícenství. Na jedné straně ukazuje, jak mu to dělá starosti, osvícenství budí jeho nadšení a na druhé straně je zmaten, jak říká, pohledem na francouzskou revoluci, na vzpouru davů, na útok na vládu ducha a tak dál. Tyto dvě stránky opravdu v osvícenství jsou a ovšem jedna věc je důležitá, že osvícenství znamenalo posun ve vývoji, že to byl velký

pokrok, a navzdory těm temnějším stránkám, že Evropa po tom osvícenství je jinou Evropou, že to je ten náš svět, v kterém my žijeme. Dokonce ještě ten náš svět, který už nespojujeme tak úplně s tou *modernou* právě proto, že tam se trochu distancujeme.

Jiný hlas: Takže ho můžeme pustit ke slovu, Emanuela Rádla, máme tu maličký úsek právě z těch *Dějin filosofie*.

Hejdánek: Filosof, který se starostlivě rozhlíží, jak jeho věda plní úkol být vůdkyní lidstva v zápase o pokrok, se zastaví se směsí nadšení a skepse u osvícenství. Nadšen je tím, že tenkrát filosofie převrátila svět, učinivši z osvícenství veliký mezník ve vývoji lidstva. Ale je zmaten pohledem na francouzskou revoluci, na vzpouru davů, na útok na vládu ducha, na spoustu negace, která se tehdy vychrlila na svět a dosud nás tíží. Co učinila filosofie, aby zabránila jakobínství a Maratům? Než, osvícenství bylo velkým pokrokem ve veřejném významu filosofie. Tu filosofové poprvé v nové době vstupují na pevnině evropské uvědoměle do veřejného boje za aktuální úkoly, za svobodu slova, za reformu katolictví, za vládu jednotlivce nad vlastním osudem. Poprvé v dějinách Evropy se tvoří filosofické hnutí s politickým významem. Filosofie vstoupila z knih do života, do literatury, do politiky, do národohospodářství. Bohužel byli to příliš často jen intelektuálové, jen spisovatelé filosofických systémů. Lidé, kteří staví vlastní slávu před veřejnou odpovědnost, kteří cení vtip více než praktický návrh. Velicí v *destrukci*, ale malincí v pozitivní práci. Nicméně způsobili světový otřes. Osvícenství položilo základy moderní Evropy. Rozsilo nedůvěru k politickému absolutismu, k vládě církví, nedůvěru v zákony vůbec. Postavilo do popředí člověka zbaveného všech závazků ke společnosti, učinilo z negace hlavní politickou zbraň a na všechny konstruktivní pracovníky vrhlo *odium* reakcionářství.

Jiný hlas: Tak to bychom měli tak zhruba přelet přes celý ten komplex osvícenství až do naší doby. Ono to skončilo kdy, ta opravdová doba osvícenství? Začátek devatenáctého století nebo dřív?

Hejdánek: Ještě koncem osmnáctého. Já to posuzuju podle filosofie, že konec osvícenství je Kant. Kant je ještě osvícenec a ostře kriticky posuzuje, co toto osvícenství je a kde jsou jeho meze. A dokonce to tak přímo formuluje. On má práci, která se nazývá *Co je to osvícenství?*, a tam přesně říká, kde jsou jeho meze.

Jiný hlas: A po Kantovi tedy přijde co? To už přijde...

Hejdánek: Po Kantovi, to už je ta idealistická německá filosofie. Fichte, Schelling, Hegel. Tam už ta uměřenost je trochu jiná. Tam už je taková rozevlátost opět, romantismus, to je ta nová věc. Já například osobně romantismus nemám rád. A romantické prvky když vidím mezi svými přáteli, někoho, kdo se tak snadno nadchne romanticky pro něco, tak hned mám takový odstup. To osvícenství ve mně zdaleka nebudí takový odpor jako romantismus.

Jiný hlas: Vy jste prostě filosof a tak chcete, aby se nad tím trochu víc přemýšlelo, než se člověk do něčeho vrhne po hlavě. Asi tak to bude nějak. A tak co byste si přál, aby z osvícenství přežilo a co byste si přál, aby přišlo dnes, kdy se trochu znovu zamýšlíme nad tím, kam až ten lidský rozum může, co až dokážeme sami lidé a co bychom měli eventuálně trochu zrevidovat? Co si myslíte, že z toho osvícenství, co z něho kladného v dnešní civilizaci a v lidské povaze?

Hejdánek: Já myslím, že to je zejména ta kritika a kritičnost. A zejména, jak k tomu už došlo, že to je kritičnost vůči kritičnosti samotné. I ta kritika sama se stále musí podrobovat kritice. Ta reflexe, která nikdy neustává a která tedy nebude kritizovat jenom romantismus nebo jenom osvícenství nebo jenom, já nevím co, renesanci, reformaci a starou církev a já nevím co všechno, ale která bude kritizovat samotné první i řecké [nesrozumitelné], kriticky vidět celý ten vývoj. Já myslím, že tohle je odkaz osvícenství a že i když to všechno potom budeme myslet jinak, než to mysleli osvícenci, tak na ně budeme moct vzpomínat jako na předchůdce.